

Tóth Zsombor

EGY KORA ÚJKORI SZÉKELY FIATALEMBER MŰVELTSÉGE: CSEREI MIHÁLY KIADATLAN DIALEKTIKA JEGYZETE 1684-BŐL (ESETTANULMÁNY)¹

Bevezető

Cserei Mihály (1667–1756) méltánytalanul mellőzött szerzője a régi magyar irodalomnak. Az irodalomtörténeti kézikönyvek nemcsak vitatható kijelentéseket tesznek életéről és munkásságáról, hanem utóbbi időben teljességgel ignorálják is. Teszik mindent dacára annak, hogy Cserei Mihály az egyetlen olyan emlékirtonk, akinek nemcsak írott visszaemlékezései, hanem egész életútját lefedő *ego-dokumentumai* maradtak ránk, nem beszélve könyvtárának jelentős töredékéről, amelynek példányai szintén tele vannak saját kezű marginálisával. Ez a páratlan forrásanyag az elveszett vagy szétszóródott Cserei családi levéltár ellenére is olyan történeti antropológiai és írásantropológiai vizsgálatokat tesz lehetővé, amelyet egyetlen más emlékiró esetében sem tudunk elvégezni. Jelen dolgozat egy komplex kutatás és egy készülő Cserei-monográfia része, amelynek fókuszában az életút történeti antropológiai értelmezése, illetve Cserei íráshasználati habitusának mikroszintű vizsgálata áll. Az írásantropológiai vizsgálódás arra kíván választ adni, hogy Cserei élete, életvittele milyen módon határozta meg az írásos kultúrához való viszonyulását, hogyan tette lehetővé a sajátos írásszokások és olvasási aktusok révén az *egyéni* íráshasználati habitus kialakítását. Dolgozatom tehát a székelyudvarhelyi gimnáziumban diákoskodó Cserei Mihályt mint író, olvasó, könyveket gyűjtő, tehát az *írással kultúrát sajátosan használó* kora újkori ifjút állítja előtérbe.

Esettanulmányom létrejöttét megelőzte Cserei Mihály udvarhelyi tartózkodásának (1677 ősze – 1685. áprilisa) történeti rekonstrukciója, illetve az ebben a periódusban beszerzett könyveinek összegyűjtése és írásantropológiai szempontú áttekintése. Jelen írásban csupán egyetlen, kiadatlan Cserei kéziratot mutatok be, amelynek az archeológiája, mikronézete lehetővé teszi Cserei ifjúkori műveltségének, mentális világának és íráshasználati habitusának tudományos megítélését.

Rámista dialektika és a hozzá kapcsolódó szövegek 1684-ben

Cserei Mihály az 1684. esztendő folyamán, korábbi könyvbeszerzéseket követően a francia Pierre de la Ramée opusához jut. A szűkszavú possessor bejegyzés alapján csak a megszerzés *ante quem*-jét, állapíthatjuk meg, ez 1684. december 3.² 1684 végén ugyanis egy olyan, belső használatú, „kézikönyv funkciójú” jegyzetet állított össze magának *Notationes in Logicam*³ címmel, amelyben elsősorban logikai-dialektikai, illetve szónoklattani (*retorica, oratoria*) fogalmakat kivonatolt. A kéziratot részben saját olvasmányainak kijegyzeteléséből, részben pedig tanára, Szathmári Pap János szónoklattani jegyzetének lemásolásából állította össze.⁴ A kézirat első, tehát dialektikai és logikai jegyzetei egyértelműen Buzinkai⁵ és Ramus logikai műveinek elolvasása és kivonatala alapján készültek, amelyeket 1684. december

¹ A kutatás elvégzése és a tanulmány megírása alatt a MTA Bolyai-ösztöndíjában részesültem.

² A könyv tulajdonképpen colligátum: RAMUS, Petrus 1595, egybekötve vele RAMUS, Petrus 1593. A könyv mai lelőhelye: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (KAKK), törzsállomány, U. 63995.

A könyv címlapján olvasható possessor bejegyzés, Cserei lemondatának kíséretében: *Michaelis Cserei de N: ajta Cui Deus providebit A[nn]o 1684.*

³ Az eredeti kéziratot (vö. CSEREI Mihály 1684), melynek címe *Notationes in Logicam*, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának (KAK Kt) unitárius fondjában őrzik, jelzete: Ms. U. 9. Cserei e könyvformátumú kézirat első felét 1684 decemberének elején fejezi be, sajátkezű bejegyzésének tanúsága szerint: „Scribebam in Udvarhely Anno 1684 die 3: decemb. Ego

Michael Cserei de Nagi Ajta, mpr.” (vö. CSEREI Mihály 1684, 96). Majd a félig teleírt könyvet tanára, Szathmári Pap János retorika jegyzetének (*Oratoria et Rhetorica*) a bemásolásával folytatja, és következő év áprilisában fejezi be: „Finis scriptum idem qui supra. Anno 1685 die 9 Aprilis Finitus ad bono Deo cui gloriam aeternam” (CSEREI Mihály 1684, 141).

⁴ Ezt maga Cserei teszi egyértelművé, amikor a kéziratban, a retorikai jegyzethez illeszti a „copyright-funkciójú” pontosítást: „Oratoria haec & Rhetorica tum vero his adjuncta Logica Labore & industria Viri admodum clarissimi ac Doctissima Johannis Pap Szathmari, Scholae hujus Orthodoxa Areopolitanae supremi moderatoris ac diligentis Inspectoris sunt in totum conscripta” (CSEREI Mihály 1684, 106).

⁵ Lásd. BUZINKAI, Michael 1668. A könyv lelőhelye: KAK BMV, unitárius fond, jelzete: BMV, U. 396.

3-án másolt be Cserei ebbe az üres könyvecskébe. Következésképp kijelenthetjük, hogy az 1682-ben szerzett Buzinkai-féle logikai tankönyvet 1684-ben biztosan el- vagy újraolvasta,⁶ illetve az 1684-es év folyamán szerzett Ramust is elolvasta és jegyzetelte⁷ december 3. előtt, amikor ezeket a jegyzeteket bemásolta a „kézikönyvébe”.

Cserei „kézikönyvének” létrejöttében két valószínű lehetőséggel kell számolnunk. Cserei igyekezett „praktikus józansággal” minél többet megmenteni, elraktározni a gimnáziumi stúdiumok gyümölcséből, ezt legegyszerűbben és leghasználhatóbb módon valóban így lehetett megoldani, a legfőbb tudományt és aldiszciplínáit – értem ez alatt a *dialectica*, *retorica*, *oratoria* hármasát – írásban megörökíteni. Az így kialakult kézikönyv célja azzal függ össze, hogy Cserei azt remélte, továbbtanulhat Enyeden, sőt peregrinálhat, ám előtte vizsgáznia kellett volna, amihez nagy segítség lehetett volna egy ilyen kézikönyv. A másik lehetőség az, hogy 1684-re egyre inkább valószínűnek tűnt, hogy apja, Cserei János hamarosan kiszabadul fogságából, így Cserei józanul felmérte, hogy tanulmányai hamarosan véget érnek, tehát igyekezett menteni a menthetőt. Elképzelhető az is: annak reményében állította össze „kézikönyvét,” hogy majd később bármikor felfrissíthesse, sőt bővíthesse iskolázottságát.

1. Cserei Mihály logikai és dialektikai jegyzete

Ez a „kézikönyv” mint kézirat több szempontból is figyelmet érdemel. Nemcsak Cserei legelső,

összefüggő, hosszú szövege, hanem íráshasználati habitusának első olyan jelentős alkotása, amely íráshasználatáról, azaz írás- és olvasási szokásairól referál. A 16-odré, utólagosan számozott,⁸ manu propria, latin nyelvű kézirat a következő felépítést mutatja:

I. első rész, amely Cserei dialektikai jegyzeteit tartalmazza, *Notationes in Logicam*⁹ címmel, illetve a szofisztikus cáfolatokat, *Notationes de Syllogismo Sophistico*¹⁰ címmel. Csupán a dialektikai jegyzetek beírásának időpontja ismert, Cserei 1684. december 3-án készült el velük. A szofisztikus cáfolatok arisztotelianus kivonatát valamikor 1684. december 3. után írta be kézikönyvébe, de mindenképpen 1685 áprilisa előtt.

II. második rész, amelybe tanára szónoklattani jegyzetét másolta be. Ez két részből tevődik össze, első fele *Oratoria contracta*,¹¹ a második fele *Rethorica*¹² cím alatt tárgyalja a beszédművészetet. Ennek a második résznek a beírását Cserei 1685. április 9-én fejezte be.¹³

Ez az 1684 decembere és 1685 áprilisa között keletkezett kézirat – ne feledjük, 1684. október 21-én Cserei Mihály csupán 17. életévét töltötte – egyike azoknak a nagyon kevés számban fennmaradt kéziratoknak, amelyek a 17. századi dialektikai/logikai irodalomnak az erdélyi oktatási rendszerben való alkalmazását dokumentálják.¹⁴ Túl forrásértékén, Cserei jegyzete, különösen a kézirat első része tudománytörténeti szempontból is figyelemre méltó, hiszen Cserei elkötelezettsége a rámista dialektika mellett a kor erdélyi tudományos sztenderdjei szerint is a legkorszerűbben tudományosnak számított.¹⁵

⁶ Cserei Buzinkai példányán két possessor bejegyzés van, egyik 1682-ből, a másik 1684-ből. Mivel az első a megvásárlás pontos idejét (1682. január 12.) rögzíti, véleményem szerint a második az újraolvasás alkalmából került a címlapra: „*Michaelis Cserei de nagj Ajtai n Collegio Udvarhelyiano Anno 1684*”.

⁷ Érdekesen dokumentálódott Cserei olvasata, a dialektika definícióját, illetve a részeit elősoroló mondatokat húzta alá, nem ki-zárt, hogy készülő jegyzete szempontjait szem előtt tartva fogott hozzá a könyv rendszeres stúdiúhához:

„Cap. I. Quid Dialectica.

Dialectica est ars bene disserendi: eodemque sensu Logica dicta est.

Cap. II. De Partibus Dialecticae

Dialecticae partes duae sunt, Inventio&Judicium, Inventio est pars Dialecticae de inveniendis argumentis.” (RAMUS, Petrus 1593, 11. A kiemelések Cserei Mihálytól származnak).

⁸ Cserei is számozta az oldalakat, azonban nem következetesen, így aztán a könyvtárosok a kézirat leltározásakor utólagosan, ceruzával oldalszámozták a kéziratot. A könnyebb áttekinthetőség és a félreértések elkerülése végett, ezt az utólagos számozást követem én is.

⁹ CSEREI Mihály 1684, 2–96.

¹⁰ Uo., 99–105.

¹¹ Uo., 107–124.

¹² Uo., 125–141.

¹³ Uo., 97. ¹⁴ A szakirodalom két szerzőt emleget, a Bethlen Miklóst peregrinációjára elkísérő Apáczai-tanítvány Tsernátóni Pált (1633–1679) és a karteziánusként számontartott Apáti Miklóst

(1662–1724). Tsernátóninak a rámista logikát tárgyaló kézírata jelenleg is megtalálható Kolozsváron. Az 1651. április 3-án letisztított logikai jegyzet a következő címet viseli: *Catena Logica seu Praecepta Logica Porismatice*. Egy olyan colligátum része, amelyben Tsernátóni a rámista logikájához jogi jegyzeteket is illesztett. Lelőhelye: KAK Kt, református kéziratok, colligátum, jelzete: Ms. R. 1178a. Apáti Miklós kéziratáról (*Notationes in Petri Rami Logicam*, 1680) csak tudósításunk van, a kézirat mai meglétéről nincs tudomásom. (Vö. ERDÉLYI János 1885, 150). Cserei kéziratának a Tsernátóni-féle rámista logikával való konfrontálása világosan mutatja, hogy Cserei nem ismerte Tsernátóni kéziratát, vagy legalábbis nem ezt vette alapul saját jegyzeteinek kompilálásában.

¹⁵ Nem is annyira Tolnai Dali János sárospataki, a logikai oktatáshoz kapcsolódó (Keckermann vs. Ramus) botrányára gondolok, hanem arra, hogy a szintén puritánus Apáczai Csere János is Ramust próbálta magyarítani enciklopédiájában – igaz, a semi-rámista Amesius közvetítésében –, benne látta a korszerű logikai oktatás forrását és legfőbb tekintélyét. (Vö. APÁCZAI CSERE János, 1653, 77–96; illetve APÁCZAI CSERE János, 1975). Apáczai enciklopédiájában, a II. és a III. fejezetben tárgyalja a dialektikát, ennek részletes, Amesius és Ramussal történő komparatív-konfrontáló vizsgálatát Bán Imre végezte el. (Vö. BÁN Imre 1958, 193–205.) Hasonlóképpen vélekedik Szigeti József is, Bán Imre érveire reflektálva, az *Encyclopaedia* modern szövegkiadásának utószavában. (Vö. APÁCZAI CSERE János, 1977, 476–477.)

A továbbiakban fontosnak találom elidőzni kissé e kézirat sajátos archeológiájánál. Az első része, vagyis a rámista dialektika jegyzeteket és a szofisztikus cáfolatokat tartalmazó 105 oldal, a fentiek értelmében, két részre bontható. A dialektikai jegyzeteket Cserei műfajilag magyarázatoknak (*explicationis*) nevezi, és követve a dichotomikus, jellegzetesen rámista dialektikai felfogást,¹⁶ két könyvbe csoportosítva, összesen 400 tételben összegzi a logika lényegét. Cserei az első könyv végén jelzi: „Finis explicationis libri primi”¹⁷, majd értelemszerűen a második könyv végén ez áll: „Finis Libri secundi. Scribebam in udvarhely Anno 1684 die 3 : Decembris. Ego Michael Cserei de Nagi Ajta mp.”¹⁸.

Írásképileg sajátos megoldással él, hiszen egy olyan szöveghordozói felületet imitál,¹⁹ ahol a tételekkel teleírt oldalakat a kommentároknak, kiegészítéseknek és illusztrációknak helyet adó üres oldalak váltakozva követik. Cserei azt a hatást kelti ezáltal, mintha egy nyomtatott könyvhöz illesztene marginálisokat, vagy egy kalendárium nyomtatott oldalai mellé kötött üres oldalakat írta tele. Mindkét írásszokás egyaránt jellemző Csereire ifjúkorában is, de főként öregkorában, sőt kijelenthetjük, hogy mind az 1690-es évek kalendáriumi bejegyzéseinek, mind az öregkori hosszú marginálisoknak mint írásszokásoknak jelentős előzménye ez a kézirat. Cserei Mi-

hály 1690 és 1698 között született feljegyzései egy már kialakult, *releváns előzményekkel* rendelkező íráshasználati habitusra utalnak, ugyanis az iskolai stúdiumok idején, a kellő írástudás és műveltség kölcsönhatásának következtében ment végbe egyéni íráshasználata eme sajátos evolúciója. Továbbá nem érdektelen, Cserei mentális világának alakulása és íráshasználati habitusának fejlődése felől, a logikával, pontosabban a rámista dialektikával való találkozása. Ezt legjobban pontosan ez a kézirat, Cserei 17 évesen készített „kézikönyve” dokumentálja.

2. Cserei logikai és dialektikai jegyzetének archeológiája

A *Notationes in Logicam* első részének két legfontosabb forrása az 1682-ben vásárolt, Buzinkai Mihály-féle *Compendium*, illetve az 1684-ben beszerzett Petrus Ramus, azaz Pierre de la Ramée *Dialektikája*. Cserei ebben a sorrendben olvasta a könyveket, és ez a kézirat felépítésén is érzékelhető. A rámista rendszerezést szorosan követő – az *inventio-dispositio (judicium) alapkettőségére* épített – két könyv 400 tételbe szervezett anyagát Buzinkai rámista tankönyve alapján kivonatolja Cserei, illetve a szabad oldalakon ezt kommentálja, reflektálja vagy egészíti ki Ramusra hagyatkozva.²⁰ Az egyedüli magyarázat arra, hogy

¹⁶ Ramus a dialektikát két részre osztotta, nevezetesen az *inventio* és a *judicium*ra. Ezt azáltal is hangsúlyozta, hogy ezeket két külön könyvben tárgyalta, így aztán egész dialektikai rendszerét két könyvbe szervezte. Az első könyv az *inventio*t tárgyalja, majd az okokra (*causa*) tér rá, ezek jellemzőit és fajtáit tekinti át, illetve különíti el. A második könyv a *judicium*ra fókuszál, majd az axiómákat (*axioma*), szillogizmusokat (*sylogismus*) számlálja elő, végül a módszert (*methodus*) tárgyalja. (Vö. RAMUS. Petrus 1695). Szakirodalmi méltatásához lásd: ONG, Walter, 2004, 171–223; BARTÓK István 1998, 79–80. A rámizmus európai recepciójához és ezen belül is a rámista dialektika terjedéséhez és recipiálásához lásd: FREEDMAN, Joseph S. 1993, 98–152; illetve FEINGOLD, Mordechai 2001.

¹⁷ CSEREI Mihály 1684, 56.

¹⁸ Uo., 96. A szignatúrában a szerzőség hangsúlyos megjelölése („Ego Michael Cserei de Nagi Ajta mp.”) nemcsak Cserei ifjúkori önértékelését dokumentálja, hanem világossá teszi, hogy ellentétben a szónoklattani résszel, amelyet tanára vélhetően ugyancsak kézíratos könyvből másolt, ez saját, *önálló* alkotás. Mint ilyen, íráshasználati szempontból igen fontos előzmény, hiszen ezzel a kompilációs technikával fog élni 1709-ben is, amikor a *Compendium*ot írja meg, amelynek élén ott áll a könyvlista, alkotásának forrásaival.

¹⁹ A kor egyik legelterjedtebb és legnépszerűbb kiadványa, a kalendáriumok hasonló compactióban készültek, a nyomtatott naptári oldalakat mindig üres, a bejegyzéseknek, a *pro memoria* funkciójú jegyzeteknek helyet adó oldalak követték. Aligha véletlen egybeesés, hogy Cserei is rendelkezett ilyen kalendáriumokkal, amelyeket fentiekben leírt módon tele is írt.

²⁰ Cserei kéziratának (vö. CSEREI Mihály 1684) a két nyomtatvánnyal (vö. RAMUS, Petrus 1595, illetve BUZINKAI, Michael

1668) való konfrontálása és összehasonlító vizsgálata alapján teszem ezt a kijelentést. Cserei tehát elsősorban Buzinkait követi, és ahol igényét érzi, a kommentároknak fenntartott oldalon Ramust parafrázálja kiegészítésképpen. Az *inventio*-tanban az érvek (*argumentum*) tárgyalásánál a rámista dialektika rendszerezése megkülönbözteti a megegyező (*consentanea*) és eltérő (*dissentanea*) érveket. (Ezek Apáczai magyarázó diskurzusában mint *megegyező* és *meghasonló tekintetek* jelennek meg. Vö. BARTÓK István 1998, 347–348.) A megegyező argumentumok egyik csoportját a teljes mértékben megegyező, azaz az *absolute consentanea* érvek képviselik. Cserei ezekre kéziratában a következő definícióval szolgál: „Absolute consentaneum est quod arctissime consentit cum re quod arguit seu quod convertit arctissimam rerum denotat” (vö. CSEREI Mihály 1684, 9). Ez a definíció elsősorban Buzinkaira vezethető vissza, nem Ramusra. Buzinkai verziója: „Absolute consentanea sunt, quae consensionem cum themate, quod arguunt, arctiorem & magis essentialem habent, ut: causa & causatum” (BUZINKAI, Michael 1668, 5). Ezekhez képest mutat eltérést, elsősorban rövidebbé tekinetében a Ramus változata: „Primum, quod est suae originis. Estque simplex aut comparatum. Simplex, quod simpliciter & absolute consideratur: Estque consentaneum aut dissentaneum. Consentaneum est, quod consentit cum re quam arguit: Estque consentaneum absolute aut modo quodam Absolute, ut causa & effectum” (RAMUS, Petrus 1593, 12). Cserei az ok és a hatás (*causa et effectum*) tárgyalásakor a kommentároknak fenntartott részben Ramus alapján egészíti ki mondanivalóját: „Quare Ramus locus causae primum vocat” (CSEREI Mihály 1684, 8). Ez pedig a rámista dialektika következő passzusára vezethető vissza: „Causa est, cuius vi res est. Itaque primus hic locus inventionis, fons est omnis scientiae” (RAMUS, Petrus 1593, 12).

Cserei miért nem az eredeti Ramus, hanem az ezt átdolgozó Buzinkai alapján szerkeszti saját kéziratát, nem lehet más, mint a könyvek megszerzésének sorrendje. Cserei rámista elkötelezettsége – még ha ennek legelső forrása nem is az eredeti Ramus, hanem a közvetítő Buzinkai – azáltal is hangsúlyozott, tudatos választás eredménye, hogy noha Keckermann szinkretikus/szisztematikus logikáját ugyancsak 1682-ben szerzi meg, ennek egyetlen sorát sem emeli be kéziratának logikai rendszerébe. Erre kettős magyarázatot látok, részint Csereinek a puritánus teológiához való közeledését,²¹ másrészt némiképp az ebből következő igényt, vagyis találni egy olyan *praktikus módot* azaz *módszert*, amely megragadhatóvá, leírhatóvá és áttekinthetővé teszi a valóságot. Az arisztotelianus logika, sőt ennek öncélú, túlbonyolított szillogizmusai ellenében fellépő rámizmus pontosan az univerzálisan alkalmazható *gyakorlati* jellegével nyert népszerűséget a protestánsok körében. Jelesen a puritanizmus képviselői lelkesedtek tőle, mert a kegyességgyakorlás mindennapjait, az egyéni és közösségi hitélet újfajta

megszervezését tette lehetővé. A puritánus, devocionális irodalom diskurzusát erőteljesen meghatározta ez a rámista típusú dichotomikus rendszerezés és praktikus (szöveg)szervezési igény.²² Továbbá, ezt a *gyakorlati* jelleget, ezt a praktikus hasznosságot, ha úgy tetszik *utilitást* vélem megnyilvánulni a fiatal Cserei íráshasználatában is, azaz az olvasási és írásszokások hasznos (*utilis*) célú, gyakorlatias és praktikus megfontoltságú alkalmazásában.²³

3. Ramus vs. Arisztotelész?

Cserei és a szofisztikus cáfolatok

A *Notationes quodam de syllogismo sophistico*, amelyre – noha direkt fordításban a *szofisztikus szillogizmusról* szóló *megjegyzések* címet érdemelné ki – a továbbiakban mégis inkább *Szofisztikus cáfolatok*-ként hivatkozom, ugyanis Cserei rövid szövege Arisztotelész latin fordításban használt,²⁴ *De Sophisticis Elenchis* c. művére megy vissza.²⁵ Ez a nagyon rövid rész, amely ugyancsak Cserei saját kezűleg kivona-

²¹ Bár Bartók István a jelentős magyar recepciót magának tudó puritánus teológusról, William Amesről, azaz Amesiusról jogosan állította, hogy csupán *semi-rámista*, ennek ellenére a 17. században a puritanizmus és rámizmus a kor percepciójában, mind Angliában, mind pedig Magyarországon és Erdélyben egymást kiegészítő szellemi irányzatok, legalábbis dialektikai és retorikai vonatkozásban. (Vö. BARTÓK István 1998, 87.) Azt látjuk ugyanis, hogy az angliai puritánus elit Amesiussal az élen felkarolja és azonosul a rámista dialektikával, illetve retorikával, sőt *módszerként használja* a puritánus kegyességgyakorlás terjesztésében, például ennek devocionális irodalmi szövegprodukcijához. (Vö. SPRUNGER, Keith, 1976, 697–706; illetve SPRUNGER, Keith, 1968, 120–121.) Magyarországon és Erdélyben a konkrét recepció tényein (emberek, intézmények, oktatás) túlmenően könyvkiadás is jelzi ezt a szellemiséget: Amesius és Ramus közös kiadásban lát napvilágot (RAMUS, Petrus 1653). Noha a könyvcím itt csupán Ramus *Dialektikájára* utal, azt valójában négy Amesius opus is követi: 1. *Technometria*; 2. *Theses logicae*; 3. *Disp. theol. adversus metaphysicam*; 4. *Disp. theol. de perfectione SS. Scripturae*. Nem jelentéktelen adat Cserei rámista és puritánus irányultságát illetően, hogy ennek az edíciónak az előkészítésében és megvalósításában az a Tarpai Szilágyi András váradi logikatanár szorgoskodott, aki később, 1669. április 13-tól fogarasi lelkészként Cserei Mihály lelképásztora és a Cserei család barátja lesz. (Vö. BARTÓK István 1998, 89.) Cserei János fogarasi vicekapitányként a fogarasi uradalom adminisztrálásában is részt vett, ebben a tevékenységben a tiszttartó mellett a fogarasi lelkész, azaz Tarpai Szilágyi András is munkatársa volt. Ehhez szolgáltat adatokat Rétyi Péter naplója (RÉTYI Péter 1983).

²² Keith Sprunger az angol puritanizmus rámista jellemzőinek értékelésekor állapítja meg: „Puritan writings, which are dichotomized, methodical, easy to learn, and explicitly practical as directed to the workaday world bear the imprint of Ramism (the famous dichotomies especially giving the clue)” (SPRUNGER Keith 1976, 699).

²³ A puritánus kegyesség és rámista dialektikából asszimilált *utilit*-*tasnak* Cserei gondolkodásmódjára, lelkiségére és íráshasználatára kivetülő hatását legteljesebben 1712-ben beszerzett Medgyesi-

opusa, illetve az ebbe eszközölt bejegyzések illusztrálják. Medgyesi Pálnak az angoltól fordított puritánus kegyességi munkáját, a *Praxis Pietatist* Cserei többször olvasta, és noha részletes szöveges marginálisokat nem írt bele, hanem csupán aláhúzásokat és NB! jelzéseket, más ego-documentumok alapján rekonstruálható, hogy apja és felesége halálakor, sőt ennek áttérésére, saját vallásos kétségbeesésének orvoslására gyakran *praktikusan* használta ezt a szöveget. Ehhez lásd: TÓTH Zsombor 2007.

²⁴ Az Arisztotelész-recepció áttekintéséhez az *Aristoteles Latinus* projektre és az ennek keretében megszülető szövegkiadásokra hagyatkoztam. Ugyanis az impozáns és nagy erudíciót felvonultató vállalkozás, amely első kötetét 1939-ben jelentette meg, azt célozta, hogy a *Corpus Aristotelicum* összes görög–latin fordítását kritikai kiadásban tegye közzé. (Vö. BRAMS, Jozef – DE LEE-MANS, Pieter 2009, 105–122.) Az általam vizsgált szöveg, a *De Sophisticis Elenchis* kritikai kiadása e sorozat hatodik kötetében jelent meg (ARISTOTELES 1975). A wolfenbütteli HAB-könyvtár példányát használtam: jelzete: HS 39–1614: 6, 1–3.

²⁵ A Cserei által tárgyalt részlet a *De Sophisticis Elenchis* negyedik részét, pontosabban a cáfolatok fajtáját tárgyaló passzust tartalmazza. A Cserei által használt klasszifikáció teljesen azonos azzal, amelyet Arisztotelésznel olvashatunk. Ennek illusztrálásaképpen nézzük át az arisztotelészi osztályozás Cserei-féle alkalmazását. Arisztotelész terminus technicusait magyar fordításban használok, ezeket komparálom Cserei latin terminusaival. (Tudomásom szerint Arisztotelész *De Sophisticis Elenchis* művének teljes magyar fordítása nem készült el, így ehhez a komparációhoz a világhálón elérhető részleges fordításra hagyatkozom. Vö. <http://hps.elte.hu/~kutrovatz/Szofcaf.html>.) Arisztotelész kétféle cáfolatot különböztet meg: némelyik a használt nyelven múlik (Csereinél: *fallacia in dictionis*), némelyik viszont független a nyelvtől (*fallacia extra dictionis*). (Vö. CSEREI Mihály 1684, 99.)

Azok a nyelvtől függő módszerek, melyek által az érvelés hamis látszatát lehet kelteni, hatan vannak: kétértelműség, amphibolia [a mondat szerkezet félreérthetősége], összetétel [szavak helytelen összekapcsolása], szétválasztás [szavak helytelen elkülönítése], hangsúly, alaki hiba [a nyelvtani forma túl merev értelmezése]. Csereinél kissé módosultan jelenik meg mindez. „Fallacia in dic-

tolt, szerkesztett, vagyis önálló alkotása, egy sor izgalmas kérdést vet fel, amelyekre pillanatnyilag csak lehetséges és nem végleges válaszaink vannak.²⁶

Az első és legfontosabb kérdés az, hogy mi a forrása ennek a szövegrésznek? Cserei senkire nem hivatkozik, és arra sem utal, hogy egy meglévő kéziratot másolt volna le, mint például a szónoklattani rész esetében. Valószínűnek tűnik a feltételezés, hogy Cserei saját olvasmányait kivonatolta, önállóan állítva össze ezeket a jegyzeteket, amelyeket nem magyarázatoknak (*explicationis*) tekintett, nem is alkalmazta esetükben a kommentálást lehetővé tevő másolási módot, hanem itt egyszerűen *ön maga számára fontos* ismereteket jegyzett le. Marad továbbra is a kérdés, hogy milyen nyomtatott forrásból? A kérdést sajátosságosan egyszerűsíti és bonyolítja, hogy Cserei rámista elkötelezettsége szöges ellentétben áll az arisztotelianus logikai rendszerrel, hiszen Ramus nemcsak kritizálta, de el is ítélte Arisztotelésznek a látszat érvelésekről szóló fejtegetéseit, tehát a *Szofisztikus cáfolatokat*.²⁷ Noha Cserei ezt jelzi is,²⁸ bár hivatkozással nem egészíti ki, jogosan merül fel bennünk a kérdés, hogy a látszat érvelésekről szóló arisztotelianus tanítás hogyan egyeztethető össze Cserei rámista és puritánus elkötelezettségével?

A potenciális forrás beazonosításának ügyében fontos néhány feltételezést megengedni. Mivel nem tudunk olyan kéziratról, amely a 17. századi erdélyi református gimnáziumokban, kollégiumokban Arisz-

totelész *De Sophisticis Elenchis* művét népszerűsítette volna, ki kell zárunk a kézirat forrást, és nyomtatvánnyal kell számolnunk. A nagyon gazdag arisztotelianus recepció történetén belül, Boetius 6. századi fordításával kezdődően a *De Sophisticis Elenchis* töretlen népszerűségnek örvendett és szinte minden jelentős középkori, majd újkori filozófus és teológus foglalkozott vele.²⁹ Noha volt a Csereiek birtokában egy *Organon*,³⁰ amelyet négy Cserei-generáció birtokolt,³¹ ennek a kézirrattal való egybevetése azt mutatja, hogy Cserei – még ha el is olvasta a családi örökségnek számító Arisztotelész-opust –, jegyzeteit nem erre hagyatkozva készítette. Kézenfekvőnek tűnik egy olyan kiadást tételni, amely kommentálja vagy tankönyvként, azaz rendszerezve, akár egyszerűsítve teszi közzé a filozófus argumentációját. További szempont olyan műben gondolkodni, amely vagy magyar nyomdában nyert kiadást, vagy a nyugat-európai edíciót egy magyarországi vagy erdélyi magyar is követte. Egyetlen ilyen mű jöhet számításba, a jezsuita Franciscus Titelmann opusa,³² melynek van magyar, azaz erdélyi kiadása is, ugyanis Heltai Gáspár özvegye adta ki újra, 1580-ban.³³ Mindkét edíció hatodik könyve, a *De Sophisticis Elenchis*-t tárgyalja. Ha Cserei kéziratát a Heltainé nyomdájában kiadott Titelmann-féle arisztotelianus *Compendiummal* konfrontáljuk, világossá válik, hogy Cserei ugyanazt a rendszerezést és distinkciókat használta, sőt azonos terminus technikusokra hagyatkozott, például a

tionis: aequivocatione, amphiboliae, compositione, divisione” (Vö. CSEREI Mihály 1684, 99). A hangsúlyt és az alaki hibát, amely látszólag hiányzik ebből a felosztásból, Cserei a kétértelműsége (*aequivocatione*) belül tárgyalja, melynek során nyelvtani szempontból három (!) típust különít el, „ex grammatica vocis: fallacia orthographiae, fallacia prosodiae, fallacia etymologiae” (Vö. CSEREI Mihály 1684, 100).

Másfelől, a nyelvtól függő tévesztések fajtáinak száma hét: amelyik a járulékos tulajdonságtól [akcidens] függ; egy kifejezés használata abszolút módon, illetve nem abszolút módon, hanem hely, idő vagy kapcsolat szerinti megszorítással [*a dicto secundum quid ad dictum simpliciter*]; amelyik annak figyelmen kívül hagyásán alapul, hogy mi is az a cáfolat [*ignoratio elenchi*]; amelyik feltételes állításon [konzekvencia] alapul; amelyik megelőlegezi az eredeti konklúziót [*petitio principii*]; amelyik oknak nevez valamit, ami nem ok [*non causa pro causa*]; több kérdés egyetlen kérdéssé való összeolvasztása.

Csereinél ez azonos módon jelenik meg: „Fallacia extra dictionis: 1. Accidentis, 2. Fallacia secundum quid, 3. Ignorantia Elenchi, 4. petitio principii, 5. Fallacia consequentiae, 6. Fallacia non causam ut causam, 7. plurium interrogationum” (Vö. CSEREI Mihály 1684, 101–102).

²⁶ Itt mondok köszönetet Bartók Istvánnak, aki tanácsokkal és szakirodalmi javaslatokkal volt segítségemre e kérdésben.

²⁷ Rámista dialektika és arisztotelianizmus viszonyához, különös tekintettel a szofista cáfolatokra, tanulságos példát szolgáltat egy, az angol rámista recepció, nevezetesen az Abraham Fraunce rámista írásait méltató esettanulmány (POMEROY, Ralph 1987, 224–246). Ez az esettanulmány azért is használható analógia

a magyar rámizmushoz, mert elsősorban is a teológiai kontextusa, a puritánus teológia szinte azonos a magyaréval, másrészt Tsernátóni Pál, akárcsak Abraham Fraunce, a rámista logikát a joggal próbálta összeegyeztetni. (Az angol rámizmus történetéhez lásd még: JARDINE Lisa 1974, 31–62; illetve, HOWELL, Wilbur 1956, 146–247.)

²⁸ Cserei ennyire korlátozza „hivatkozását”: „Ramus...negat”. Majd megismétli a rámista tanítást az erényekről és a bűnről, arra utalva, hogy a logika célja az igaz hitben való megmaradás: „quia finis logicae bona fide est” (CSEREI Mihály 1684, 105).

²⁹ Az Arisztotelész-recepció áttekintését megkönnyíti az *Aristoteles Latinus Database Online* (2010), amely a középkori Arisztotelész-fordítások teljes korpuszát tartalmazza. (Vö. http://www.brepols.net/Pages/ShowProduct.aspx?prod_id=IS-9782503532820-1). A középkori Arisztotelész-recepciónak magyarországi vonatkozása is van, hiszen Timkovics Pál kimutatta, hogy a *Pécsi Egyetemi Beszédék* apparátusában az arisztotelianus logika hatása is jelen van. (Vö. TIMKOVICS Pál 1979, 1–14.)

³⁰ ARISTOTELES, 1586.

³¹ A könyv legelső possessora Cserei János volt, Cserei Mihály dédnagyapja, akitől fia, Miklós, azaz Mihály nagyapja örökölte, útána Cserei Jánoshoz, azaz Mihály édesapjához került, végül pedig maga Cserei Mihály lett a tulajdonosa. A címlapon olvasható: „Johannis Czerej, secundum divisionem 1631 5 Maji” (Mihály dédnagyapja). Az *epistola dedicatoria* 2r oldalán: „Ex libris Nicolaj Cserej 1648” (Cserei nagyapja). Majd a háttérldapon, évszám nélkül: „Cserej Mihály”.

³² TITELMANN, Francis 1575.

³³ TITELMANN, Francis 1580.

cáfolatok fajtáinak leírásában.³⁴ Ez önmagában természetesen nem perdöntő bizonyítéka annak, hogy Cserei pontosan ezt a nyomtatványt, ezt a szerzőt és ezt a kiadást használta, csupán amellől érv, hogy önállóan is kivonatolhatott olvasmányából, nem egy már kész, kéziratot kidolgozást másolt le.

Hasonlóképpen figyelmet érdemel Cserei szűkszavú utalása Ramusra, amellyel opponálja az arisztotelianus tanítást.³⁵ Jelenlegi tudásunk szerint a Magyarországon és Erdélyben kiadást nyert Ramus-művek (retorikák, grammatikák, logikák) egyike sem foglalkozik a szofista cáfolatok kérdésével. Ramus az *Animadversionum Aristotelicarum* című művében tárgyalta és kritizálta Arisztotelésznek a szofista cáfolatokról szóló tanítását.³⁶ A katolikusnak született, de később hugenottává váló és a Szent Bertalan-éji vérengzésnek áldozatul eső Ramus, ellentétben a görög filozófussal, a szofizmusokban (*fallacia*) nem téves vagy látszat érveléseket, hanem bűnt látott, amelyeket a *dialectica* két fő erényéhez, az *inventio*hoz és *judicium*hoz mértén utasított el. Ezáltal Ramus azt sugallja, hogy akárhányszor él valaki egy szofizmussal ahelyett, hogy az *inventio* és *judicium* által megengedett tiszta, világos diskurzust produkálna, nemcsak az erényeket veti meg, hanem a bűnt választja, sőt bűnt követ el.³⁷ Mivel Cserei rövidke jegyzetében a szofisztikus cáfolatokat kizárólag Ramusra hivatkozva reflektálja, kénytelen vagyunk a feltételezéssel élni, hogy ismer(het)te, valakitől megszerez(het)te Ramus *Animadversionum Aristotelicarum* művét,³⁸ noha, ismétlem, ennek a szövegnek magyarországi vagy erdélyi edíciójáról nincs tudomásunk, sőt Cserei közvetlen környezetében, Székelyudvarhelyen való előfordulásáról, említéséről sincs adatunk.³⁹

A *Notationes in Logicam* első, Cserei által önállóan kompilált felének áttekintése a rámista hatást

és ennek asszimilálását illusztrálja, még akkor is, ha az arisztotelianus szofista cáfolatok rövid kivonatát is beemelte Cserei e kéziratba. Valójában ellentmondás nincs a rámista érdeklődés és az arisztotelianus érvelés együttes szerepeltetésben, mert továbbra is Ramus az egyetlen tekintély, akivel opponálja Arisztotelészt, azaz Cserei *rámistaként* olvassa Arisztotelészt. Továbbá tudományos eklekticizmussal sem kell megvádolnunk Csereit, mert ha elvonatkoztatunk a kizárólagos dialektika és logikatörténeti kontextustól és így keresünk választ a kérdésre, mi szüksége volt Csereinek Arisztotelész rámista szempontú olvasására, valószínű válasza találunk. Ha a kérdést az élettörténet mikrokontextusaiba ágyazzuk, akkor egy 17 éves, intelligens, átlagon felüli műveltséget, érdeklődést és tudást birtokló *vallásos* ifjút, akár gyereket látunk, aki arra (is) keresi a választ, hogy a látszat érvelések, a látszat igazságok hogyan működnek, jönnek létre, érnek célba. és főként miként lehet azokat cáfolni. Ha tudatosítjuk azt is, hogy mindez egy felekezeti megosztott, gyakran kontroverz helyzeteket teremtő, sőt a kor individuumai számára választásokat előíró társadalomban és kultúrában történik, ahol egy 17 éves fiatal ember vallásos-felekezeti identitását keresi, sőt túl van élete első konverzióján,⁴⁰ akkor mintha értelmessé válna Cserei „célirányos” érdeklődése.

Sokszor utaltam rá, de fontos újra megjelölni, hogy a Cserei által bagatellizált rövid áttérés a katolicizmusra, majd a visszatérés a kalvinista egyházba családi életének, gyermekkorának különösen nehéz időszakában életre szólóan meghatározta Cserei vallásosságát. Következésképp a puritanizmust egyre teljesebben felvállaló Cserei nem rámista elkötelezettségében következtelen vagy dialektikai iskolázottságában eklektikus, hanem kegyességgyakorlása, a puritánus percepció szerinti lelkiismeret-vizsgálata

³⁴ „Fallacia (id est locus sophisticus) est modus quidam idoneus ad decipiendum respondentem, per argumentum sophisticum. in vniversum autem huiusmodi fallaciae ab Aristotele enumerantur tredecim, quarum sex appellat *propter dictionem*, septem *extra dictionem*. Fallaciae *propter dictionem* sunt, *fallaciae equivocationis, amphiboliae, compositionis, divisionis, accentus, & figure dictionis*. Fallaciae *extra dictionem* sunt, *accidentis, a dicto secundum quid, ignorantie elenchi, consequentis, petitionis principii, secundum non causam ut causam, secundum plures interrogationes ut unam*” (Vö. TITELMANN, Francis 1580, E1v. Kiemelés tőlem: T. Zs.). Titelmann Arisztotelészre visszamenő rendszerezése azonos azzal, amelyet Cserei követett kéziratában (lásd a 686. lábjegyzetet).

³⁵ Cserei rövid, alig pár soros, Ramusra való utalást is tartalmazó szövege külön alcímet kapott, mely beszédesen jelzi ennek funkcióját: „objectio contra fallacia” (CSEREI Mihály 1684, 105).

³⁶ Hasonmás kiadást használtam: RAMUS, Petrus 1964.

³⁷ RAMUS, Petrus 1964, 70, illetve 71–72.

³⁸ Tanára, Szathmári Pap János jelentős európai peregrináció (Leyden, Franecker) után érkezik 1685-ben Székelyudvarhelyre, nem kizárt, hogy saját könyvei között ott lehetett Ramusnak is

ez a műve. Az ifjú Csereire gyakorolt hatása nem elhanyagolandó, hiszen a tanítvány hetven év távlatából is elismerőleg szól enciklopédikus tudásáról, kivételes felkészültségéről. 1747. április 4-én, Nagyajtán kelt Cserei Mihály Borosnyai Jánoshoz intézett levele, amelyben az udvarhelyi professzor kérésére diákoskodásáról és általában a gimnázium és az oktatás állapotáról referál. Szathmári Pap Jánosról – a nyolcvan éves Cserei eltéveszti a keresztnévét, és Sámuelnek mondja – így ír Cserei: „hozták professornak idv. Szathmári Sámuel uramat, ki is csak a tájban jöve le az Académiából... Ez [Szathmári] éppen Encyclopaedista volt mindenféle arsban; mássa volt Coccejusnak a Theológiában, éppen Cartesius a Metaphysicában és az egész Philosophiában” (GÖNCZI Lajos 1893, 16–17).

³⁹ Természetesen ez még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Cserei ismerhette ezt a könyvet, hiszen a tudásunk itt csupán a fennmaradt könyvlistákra korlátozódik. (Vö. MONOK István 1991, 203–219, illetve JAKÓ Zsigmond 1977, 219–251.)

⁴⁰ Cserei történeti művében, a *Históriában* gyerekkori katolizálását az udvarhelyi tartózkodás idejére teszi, és ekként is adja elő. (Vö. CSEREI Mihály 1852, 104–105.)

(*casus conscientiae*)⁴¹ kötelezi arra, hogy a világ megismerésére használt filozófiai eszköz, ⁴² a logikát is arra használja, hogy tévedését jobban megértse és a jövőben elkerülje.

A kézirat első részét képező, Cserei által önállóan kivonatolt kompilált logikai/dialektikai jegyzetek és magyarázatok legfőbb jelentőségét tehát az adja, hogy íme, nemcsak Cserei műveltségének fokmérője, hanem vallásosságának, puritánus-rámista elkötelezettségének is egyik legfontosabb bizonyítéka.

A kézirat második része kevésbé látványos, hiszen „csak” a székelyudvarhelyi gimnázium rectorának, vélhetően ugyancsak kézíratos⁴³ jegyzeteit másolta le. Ez a tény már önmagában is ezt sugallja, hogy Cserei valóban szorgalmas diák volt, a tudományos képzés összes lehetőségével élt. Ez a második, szónoklattani rész (*oratoria, rhetorica*) is illeszkedik Cserei ráamista tudáshorizontjába, hiszen tanára, Szathmári Pap János is kimutathatóan a ráamista retorika felfogást használta, amit visszaigazol a kézirat konfrontációja Ramus retorikájával. Összegzésképpen megállapítható erről a kézitról, hogy többszörösen is Cserei könyvgyűjtői, olvasói és íráshasználói habitusának a közös eredménye, amely egyszerre tárja fel Cserei műveltségének és vallásosságának szerveződését, illetve íráshasználati habitusában az olvasási és írástusok komplementáris viszonyát egymáshoz

Konklúziók

Cserei 17 évesen készített dialektika és logika jegyzete több, mint amit eddig a szakirodalom állított róla. Nem egyszerű másolata egy kézíratos, a gimnáziumban közkézen forgó, kétes értékű munkának, hanem Cserei legelső önállóként definiálható

írása. Ennek fényében nemcsak Cserei logikai, dialektikai iskolázottsága tűnik jelentősnek, hanem általában a műveltsége, tudásszomja, olvasására és írásra való hajlama nyer bizonyítást. Csereinek nem volt része peregrinációban, ez külön jelentőséget mutat e forrás ismeretének kontextusában: kénytelen volt domidoctusként, önerőből fejleszteni tudását, amit meg is tesz, ezt igazolja rendkívül tudatos könyvgyűjtése az 1690-es évekkel kezdődően egészen élete végéig. Ugyancsak ennek a legelső ifjúkori zsongának a kontextusában érdemes újraértékelni Cserei gazdag, igaz szétszórt kézíratos hagyatékát, illetve olvasási és írásszokásait. Írásantropológiai szempontból jelentős stációt képez az 1684 ősze és 1685 tavasza alatt megszületett jegyzet, hiszen igazolja, hogy Cserei íráshasználati habitusának alapjai kiforrottak, írás és olvasásszokásai életét és olvasmányait, illetve írásait is ily módon kísérik végig.

Végül az sem lehet közömbös, ahogy ez az első jelentős szöveg az életút mikrotörténetének egyik beszédes mozzanatát képezi. A puritánus kegyességgel való egyre mélyebb azonosulás, illetve a kálvinista felekezetiség világképének, tudományos diskurzusainak asszimilálása Cserei mentális világának és felekezeti identitásának végleges leképeződéshez vezetett. Ebben a folyamatban, amint láttuk, a ráimizmusnak, illetve a ráamista dialektikának mint valóságértelmező módszernek jelentős szerep jutott.

Mindezt Cserei életútjában, sőt ennél is fontosabb, kiadatlan, nem kutatott és elfelejtett kéziratnak korpuszában rekontextualizálva, fontos felismerni, hogy egy olyan erdélyi domidoctussal van dolgunk, aki nemcsak az általunk ismert puritánus írástudók számát szaporította, hanem az elit erdélyi, kálvinista értelmiség sorába tartozott.

Tóth Zsombor – Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Kolozsvár, Horea u. 31., RO-400202; tothzsombor@yahoo.com

⁴¹ A *casus conscientiae* vagy *cases of conscience*, azaz a lelkiismeret-vizsgálat a puritánus kegyességgyakorlás egyik legfontosabb aktusa volt, amelyet a legjelentősebb puritánus teológusok, előbb Perkins, majd Amesius is erőteljesen promovált. Perkins és Amesius egész teológiai munkássága erős recepciót eredményezett a kora újkori magyar kálvinista kultúrában, de a lelkiismeret-vizsgálattal foglalkozó műveik speciális figyelemben részesültek: PERKINS Guilielmus 1618, 742–765. Ennek készült magyar fordítása is (TSEPREGI TURKOVICS Mihály 1648).

Továbbá Amesiusnak készült a 17. században debreceni kiadása is (AMESIUS Guilielmus, 1685).

⁴² Cserei logikai jegyzetének egyik legelső tézise szerint a logika a filozófia eszköze: „Logica est instrumentum philosophiae” (CSEREI Mihály 1684, 2).

⁴³ A szakma nem tud arról, hogy Szathmári Pap János nyomtatásban megjelent logikai (tan)könyvet írt volna, sajnos a Cserei által másolt kézirat sem maradt fenn.

Kézírtatos források

Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézírtattára (KAK Kt)

– Ms. U. (*Unitárius kéziratok*) 9, Cserei Mihály: *Notationes in Logicam*, 1684

– Ms. R. (*Református kéziratok*) 1178a, Tsernátoni Pál: *Catena Logica seu Praecepta Logica Porismatice*

Irodalom

AMESIUS Guilielmi

1685 *De Conscientia et ejus jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecini.

APÁCZAI CSEREI János

1653 *Magyar Encyclopaedia azaz Minden igaz és hasznos Böltséégnek szep rendbe foglalása...* Ultrajecti.

1975 *Magyar Logikácska és egyéb íráskok* (vál., jegyz., szerk., Szigeti József), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1977 *Magyar encyclopaedia* (bev., jegyz., s.a.r., Szigeti József), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

ARISTOTELES

1586 *Organi Aristotelei, libri quinque priores, á Doct. Zacharia Ursino Vratislauensi, per quaestiones & perspicue & erudite expositi, ita vt prouectionibus quoque, docti commentarij usum praestare possint*, Neustadii in Palatinatu.

1975 *De Sophisticis Elenchis. Translatio Boethii, Fragmenta Translationis Iacobi et Recensio Guillelmi de Moerbeke* (ed. Dod, Bernard Geoffrey), Brill, Leiden–Bruxelles.

BÁN Imre

1958 *Apáczai Csere János*, Akadémiai Kiadó.

BARTÓK István

1998 „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

BRAMS, Jozef – DE LEEMANS, Pieter

2009 The Aristoteles Latinus Project. A Survey, *Revista Portuguesa de Historia do Livro e da Edição*, 2009/24, XII, 105–122.

BUZINKAI, Michael

1668 *Compendii Logici Libri Duo*, Patak.

CSEREI Mihály

1852 *Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja* (kiad. Kazinczy Gábor), Újabb Nemzeti Könyvtár, Pest.

ERDÉLYI János,

1885 *A bölcsészet Magyarországon*, Franklin Társulat, Budapest.

FEINGOLD, Mordechai

2001 *The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences* (ed. Feingold, Mordechai et al.), Basel.

FREEDMAN, Joseph S.

1993 The Diffusion of the Writings of Petrus Ramus in Central Europe, c. 1570–1630, *Renaissance Quarterly*, 1993/1, 98–152.

GÖNCZI Lajos

1893 *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*, H. n.

HOWELL, Wilbur Samuel

1956 *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700*, University Press, Princeton, New Jersey.

JAKÓ Zsigmond

1977 *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

JARDINE, Lisa

1974 The Place of Dialectic Teaching in Sixteenth Century Cambridge, *Studies in the Renaissance*, 21, 31–62.

MONOK István

1991 *Erdélyi Könyvesházak, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szászváros, Székelyudvarhely* (sajtó alá rend. Monok István, Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával), Scriptorum Kft., Szeged.

ONG, Walter

2004 *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue* (2nd ed.), University of Chicago.

PERKINS, William

1618 *Operum Omnium Theologicorum quae extant*, Genevae.

POMEROY, Ralph S.

1987 The Ramist as Fallacy-Hunter: Abraham Fraunce and the Lawiers Logike, *Renaissance Quarterly*, 40/2, 224–246.

RAMUS, Petrus

1593 *Audomaritalaei rhetorica. E P. Ramii Praelectiones observata. Nunc primum hac manuali forma edita*, Apud Bernhardum Albinum, Spira.

1595 *Dialecticae Libri Duo*, Frankfurt.

1653 *Dialecticae Libri Duo*, Varadini.

1964 *Aristotelicae Animadversiones [Paris, 1543]* (facsimile edition, ed. Risse, W.), Stuttgart – Bad Cannstatt.

RÉTYI Péter

1983 *Rétyi Péter naplója* (kiad. Ursuțiu Maria), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SPRUNGER, Keith L.

1968 Technometria: A Prologue to Puritan Theology, *Journal of the History of Ideas*, 39, 120–139.

1976 John Yates of Norfolk: the Radical Puritan preacher as Ramist Philosopher, *History of Ideas*, 37/4, 697–706.

TIMKOVICS Pál

1979 A „Pécsi Egyetemi Beszéddek” szellemi háttere, *ItK*, 1979/1, 1–14.

TITELMANN, Franciscus

1575 *Dialecticae Considerationis libri sex, Aristotelici Organi Summam, hoc est, totius Dialectices ab Aristotele tractatae...* Francisco Titelmano, Lugduni.

1580 *Compendium Dialecticae Francis Titelmanni, ad libros Logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium*, In officina Relictae Casparis Helti, Claudiopoli.

TÓTH Zsombor,

2007 Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata, in: *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi prédikátor életművéről* (szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár), 45–79.

TSEPREGI TURKOVITZ Mihály

1648 *G. Perkinsiusnak a lelki-ismeretnek akadékirol irott drága szép tanítása...*, Amsterdam.

Erudiția literară a unui student transilvănean: notițele needitate de logică și dialectică din 1684 al tânărului Mihály Cserei

(Abstract)

Studiul propune un episod necunoscut din viața istoricului transilvănean Mihály Cserei (1667-1756), pe când acesta era un student la gimnaziul reformat din Odorheiu Secuiesc, între anii 1677-1685. Această perioadă coincide în viața și formarea intelectuală a lui Cserei nu numai cu asimilarea unui număr de discipline sau limbi, dar și cu experiențe spirituale care au afectat viața religioasă și identitatea lui confesională. Analiză de față micro-istorică și antropologică are ca sursă principală un manuscris inedit care conține notițele de dialectică și logică ale lui Cserei. Confruntând aceste notițe și schițe executate de studentul Cserei la frageda vârstă de 17 ani, cu lecturile sale legate de dialectica ramistă, avem posibilitatea de a vedea procesul de formare a unui intelectual transilvănean din epoca premodernă. Totodată, având acces la tot ce a citit și a scris Cserei în această perioadă a studenției, avem posibilitatea de a examina rolul scrisului ca mediu și apoi a descifra practicile individuale legate de folosirea scrisului sau a cititului. Cserei, deși nu a avut posibilitatea de a studia în străinătate, întruchipează intelectualul calvinist transilvănean preocupat cu istoria, religia și politica regiunii în care trăiește, tot mai des întâlnit la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.

Literary erudition of a student from Transylvania: unpublished notes of young Mihály Cserei regarding logics and dialectics from 1684

(Abstract)

The study deals with an unknown period of life of the historian Mihály Cserei (1667–1756) from Transylvania, when he was a student at the Calvinist grammar school in Székelyudvarhely (present-day Odorheiu Secuiesc, Harghita County) between 1677 and 1685. In Cserei's life and intellectual formation this period coincided not only with the acquirement of certain subjects and languages but also with spiritual experiences that had a great impact on his religious life and denominational identity. The present microhistorical and anthropological research is primarily based on an unpublished manuscript that contains Cserei's notes regarding logic and dialectics. Comparing these notes and sketches of the 17 years old student Cserei with his lectures regarding Ramist dialectics we can see the process of formation of a Transylvanian intellectual of the pre-modern era. At the same time, having access to everything Cserei had read and written in the period of his studentship we have the possibility to examine the role of writing as a medium and, then, to decipher individual practices related to the use of writing or reading. Although Cserei never had the chance to study abroad, he embodies the type of Transylvanian Calvinist intellectual preoccupied with history, religion and politics of the region he lived in, an ever more frequent model at the end of the 17th century and the beginning of the 18th century.

